رۆشنبیری‌ی گشتی

عبد الله بابکر حمه‌اغا

رۆژنامه‌و ڕێکخراوه کوردی‌یه‌کانی تورکیا له سه‌رده‌می یه‌که‌م جه‌نگی جیهانیدا

یه‌که‌م جه‌نگی جیهانی گۆڕانکاری‌یه‌کی رامیاری‌و کۆمه‌لایه‌تی له پێکهاتنی میلله‌تاندا به‌رپا کرد. له ئه‌نجامی ئه‌و گۆڕانکاری‌یانه‌دا چه‌ند وولاتێك به‌سه‌رۆکایه‌تی چینی بورژووا دامه‌زران. ئیمپراتۆریه‌تی عوسمانیش له خاکێکی فراوان‌و چه‌ند خه‌ڵکێك پێك هاتبوو که له باره‌ی نه‌ته‌وایه‌تی‌و ژیانی کۆمه‌لایه‌تی‌یه‌وه له‌یه‌کتر جیاواز بوون.

ئه‌و گۆڕانکاری‌یانه‌ی له‌و کاته‌دا له جیهاندا رووی ده‌دا بوون به‌هۆی ووریا بوونه‌وه‌ی ئه‌و گه‌لانه‌ی له‌ژێر ده‌سه‌لاتداری‌یه‌تی عوسمانیدا ده‌ژیان. له‌و سالانه‌شدا بوو که ئیمپراتۆری‌یه‌تی عوسمانی به‌ره‌و له‌ناوچوون ده‌چوو. ئه‌و میلله‌تانه‌ی له‌ژێر ده‌سه‌لاتداری‌یه‌تی عوسمانیدابوون، هه‌ریه‌که‌و هه‌وڵیان ده‌دا که سه‌ربه‌خۆیی بۆخۆیان وه‌ده‌ست بهێنن. له‌به‌رئه‌وه چه‌ند ڕێکخراوێکی میللی‌یان دامه‌زراند.

گه‌لی کوردیش یه‌کێك بوو له‌و گه‌لانه‌ی که هه‌وڵی رزگار بوونیان ده‌دا.

له‌و سه‌رده‌مه‌دا له ئه‌سته‌نبوڵ چه‌ندین ڕۆژنامه‌و گۆڤاری کوردی ده‌رچوون‌و چه‌ند ڕێکخراوی کوردی دامه‌زران وه کورده‌کانیش له‌ده‌وری ئه‌و ڕێکخراوانه‌دا کۆبوبوونه‌وه. یه‌کێك له‌و ڕێکخراوانه کورد تعالی جمعیتي «کۆمه‌ڵه‌ی پێشخستنی کورد» بوو. ئه‌و کۆمه‌ڵه‌یه له‌دوای شه‌ڕ راگرتنی مۆندرۆس، له ئه‌سته‌نبوڵ دامه‌زرا. یه‌کێك له دامه‌زرێنه‌رانی ئه‌و ڕێکخراوه‌یه، مه‌لا سعید بوو که له‌دواییدا به سعیدی نورسی ناوبانگی ده‌رکرد. ئه‌وانی تریش میکیسلی هه‌مزه‌و خلیلی خیالی بوون[1]. شه‌ڕ راگرتنی مۆندرۆس له ٣٠ی ته‌شرین یه‌که‌می‌ساڵی ١٩١٨ دا به‌سترا. له‌دوای ئه‌م شه‌ڕ راگرتنه له‌شکری ده‌وڵه‌تی عوسمانی بلاوه‌ی پی‌کرا وه‌ئه‌و گه‌لانه‌ی له‌ژێر فه‌رمانڕه‌وایی عوسمانیدا بوون له‌گه‌ڵ

چارەنووسی خۆیان بەجیٚهێلران .

ئەو ڕێکخراوانەی لە دوای شەڕ ڕاگرتنی موندرۆس دامەزران ، دەوڵەتی ئەو کاتە بەرێکخراوی گێرەشێوێن ناوی دەبردن . ئەمەش لە چەند نووسراوێکی مێژوویدا دەریان خستوە . بەڵام شتێکی ئاسایی بوو لەدوای شەڕ ڕاگرتنی مۆندرۆس کاتیٚ کە لەشکرو دەوڵەتی عوسمانی بڵاوەی پیٚکرا ، ئەو گەلانەی کە لە ژێر فەرمانڕەوایی عوسمانیدا دەژیان دەیانەویست چارەنووسی خۆیان دیاری بکەن . لە ئەنجامی ئەوەدا هەر یەکەو چەند ڕێکخراوێکی میللی‌یان دامەزراند . پرۆفیسۆر دوکتۆر تاریق زافەر تونایا[٢] لە کتێبی «پارتی‌یە سیاسی‌یەکانی تورکیا» دا بەم جۆرە باسی کورد تعالی جمعیتي کردوە : (لە ساڵی ١٩٠٨ دا ڕێکخراوێکی کوردی بەناوی «کورد تعاون جمعیتي» دامەزرا . ئەمەش بریتی بوو لە ڕێکخراوێکی چاکەخوازی‌و بەیاسای بنەڕەتی‌و ئایدیۆلۆژی عوسمانی‌یەوە بەسترابوو . بەڵام کورد تعالی جمعیتی کە لەدوای شەڕ ڕاگرتنی مۆندرۆس ، لەو ساڵانەی ئیمپراتۆری‌یەتی عوسمانی نزیکی لەناوچوون بوو دامەزرا ، بریتی بوو لە ڕێکخراوێك کە کوردی بە میللەتێکی جیاواز دادەناو ڕێکخراوێکی نەتەوەیی بوو وە مەبەستی جیابوونەوەو دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی بوو) .

ئەوە هەڵسەنگاندنێکی زۆر بەجیٚ بووە ، چونکە شتێکی ئاسایی بوو لەدوای شەڕ ڕاگرتنی مۆندرۆس ، ئەو میللەتانەی کە لەژێر فەرمانڕەوایی عوسمانیدا بوون هەوڵ بدەن قەوارەیەك بۆ خۆیان پێك‌بهێنن‌و ، لەدەورەی ڕێکخراوەکانی خۆیاندا کۆببنەوە .

کورد تعالی جمعیتی ، کارێکی گەورەی هەبوو بۆ پتەوکردنی بیروباوەڕی نەتەوایەتی . وەئەو ڕێکخراوەیە ڕۆلێکی بالآشی هەبوو بۆ پێکهاتنی جووڵانەوەی قۆچگیری . بەڵام لەبارەی ڕێنمایی‌و بەڕێوەبەرایەتی‌و بەردەوام بوونی جووڵانەوەکەوە ئەو کارێگەری‌یەی نەما ، ئەویش لەبەر چەند جیابوونەوەیەك بوو کە لەناو ڕێکخراوەکەدا ڕووی‌داو هەندێك لە ئەندامەکانی چوون بۆ دەرەوەی وڵات‌و هەندێکی تریشیان بەهۆی شەری یەکەمی جیهانی‌یەوە پەیوەندی‌یان لەگەڵ جووڵانەوەکە نەما .

پرۆفیسۆر تاریق زافەر تونایا بۆزانینی ئەندامەکانی ڕێکخراوەکە ، گۆڤارەکانی ئەو کاتەو ، بڵاوکراوەکانی ڕێکخراوەکەی پشکنیوەو چەند ناوێکی دەست کەوتوە . بەپیٚی ئەو لێکۆڵینەوەیە لەدوای یەکەم کۆبوونەوە ئەم کەسانەی خوارەوە بۆ بەڕێوەبردنی ڕێکخراوەکە هەڵبژێرراوون :

سەرۆك : سەید عبد القادری سەید عبد اللەی شەمدینانی . یەکەم جێگری سەرۆك : ئەمین عالی بەدرخان . دووەم جێگری سەرۆك : فەریق فؤاد پاشا . نووسەری گشتی : فەریق حمدی پاشا . ژمێریار : سەید عبد اللە . ئەندام : محمد علی بەدرخان ، محمد امین بێگی سلێمانی‌یەیی ، مامۆستا علی ئەفەندی ، شفیق ئارواسلی ، شکری بابانزادە[٣] ، فؤاد بابانزادە ، فتح اللە ئەفەندی ، محمد شکری سکبان .

هەرچەندە لەو کاتەدا هەستی نەتەوایەتی بەتەواوی لەگەشەدا نەبوو ، بەڵام کورد تعالی جمعیتی لە ماوەیەکی کەمدا پەرەی‌سەندو بڵاوبۆوە .

لە دوای تەواوبوونی ئیش‌وکاری یاسایی ڕێکخراوەکە ، سەرۆك سەید عبد القادر لەگەڵ ئەمین عالی بەدرخان‌و سعیدی نورسی‌و محمد شکری سکبان لە ئەستەنبوڵ سەریان لە قۆمیسەری ئەمەریکی‌و فەرەنسی‌و ئینگلیزی‌داو لەبارەی ئامانجی ڕێکخراوەکەوە گفتوگۆیان کرد . لەو چاوپێکەوتنەدا سعیدی نورسی بە قۆمیسەری ئەمەریکی ووت کە پێویستە وولاتێکی کوردی دابمەزریٚ‌و سنووری تاکو دەریا بیٚ بۆ ئەوەی پەیوەندی لەگەڵ وولاتانی تردا هەبیٚ ، بەڵام قۆمیسەری ئەمەریکی ڕای لەسەر ئەو داخوازی‌یە نەبوو . ووتی بەپیٚی یاسای ویلسونی سەرۆك کۆمار ، بڕیاردراوە کە کۆماری ئەرمەنستان دابمەزریٚ‌و بەشی زۆری کوردستانیش لە چوارچێوەی ئەو کۆمارەدا بیٚ . سعیدی نورسی‌یش بەم جورە وەڵامی قۆمیسەری ئەمەریکایی دایەوە : «ئەگەر کوردستان لە قەراغی دەریادا بوایە بەکەشتی‌یە جەنگی‌یەکانتان ئەو کارەتان وەئەنجام دەهێنا ، بەڵام لەبەرئەوەی کەشتی‌یە جەنگی‌یەکانی ئێوە ناتوانن بۆ شاخەکانی کوردستان بچن ، ناتانەویٚ ئەو کارە جیٚبەجیٚ بیٚ» .

بە هەوڵدانی چەند لاوێك کەسەر بەڕێکخراوی هێڤی (هیوا) بوون ، لە ساڵی ١٩١٨دا لە دیاربەکریش لقێکی کورد تعالی جمعیتی کرایەوە کە لەناو خەڵکی‌دا بە (یانەی کورد» ناوی دەرکردبوو .

لەیەکەم کۆبوونەوەی ئەم ڕێکخراوەدا ، جمیل کازم پاشازادە بەسەرۆك‌و دوکتۆر جودت بێگ بە جێگری سەرۆك‌و کریم جرجیس زادە بە ژمێریار هەڵبژێرران . عمر بێگ‌و فیکری بیگ‌و اکرم بیگ‌یش بوون بە ئەندام‌و بەدەستەی بەڕێوەبەران هەڵبژێرران . لە یانەی کورددا کە نزیکەی هەزار ئەندامی هەبوو چەند ناوێکی بەناوبانگ وەکو دوکتۆر فؤادو پارێزەر محمد مهری‌ومامۆستا حمدی ئەندام بوون .

بەلام لەدوایيدا كورد تعالى جمعيتى لەناو خۆيدا دابەش بوو . گرووپێك هەبوو كەجياوازى‌لە نێوانياندا‌و نێوان سەرۆك سەيد عبد القادر پەيدابووو بيرو رايان لەگەڵ ئەو نەدەگونجا ، لەبەرئەوە لە كۆمەڵەكە جيابوونەوەو بەناوى «تشكيلاتى اجتماعية» وە رێكخراوێكيان دامەزراند . ئەو گرووپە دەستەيەكى بەرێوەبەرانى پێك‌هێنا كە بريتى بوون لە دوانزە كەس . ئەمين عالى بەدرخان‌و شكرى بابان‌زادەو دوكتۆر عبد الله جودت‌و اكرم جميل پاشا لەو دەستەيەدا ئەندام بوون .

لە دواى ساڵى ۱۹۰۸دا رێكخراوى «لاوە توركەكان» و چەند رێكخراوى نەتەوايەتى توركى دامەزران . پاشان ميللەتەكانى تريش كە لەناو ئيمپراتۆرى‌يەتى عوسمانيدا دەژيان ، چەند رێكخراوێكيان بۆ خۆيان پێك‌هێنا . يەكێك لەوانە رێكخراو ى «هێڤى» بوو كە لەلايەن كوردەكانەوە دامەزرا . ئەو جۆرە رێكخراوانە لە ئەستەنبوڵ لەناو خوێندكاران‌و رۆشنبيراندا گەلێك پەسند كراو بوون . كۆمەڵەى هێڤى لە ساڵى ۱۹۱۲ دا كەوتە شێوەيەكى رەسمى‌يەوە . يەكەم رۆشنبيرو لايەنگرى هێڤى ، دوكتۆر محمد شكرى سكبان بوو . هەر ئەويش بوو هەموو پێويستى‌يەكى دارايى ئەو رێكخراوەى جێ‌بەجێ دەكرد . عمر جميل پاشا يەكەم سكرتێرى هێڤى بوو . لق يەكەمى لەلايەن تەيب على‌يەوە لە ئەرزەرۆم‌دا كرايەوە . (تەيب على ، لەدوايیدا لە شۆرشى شێخ سعيددا هاوبەشى دەكاو دەبێتە لێپرسراوى كۆمەڵەى خۆيبوون) .

رێكخراوى هێڤى لە ساڵى ۱۹۱۳دا بەناوى (رۆژى كورد) ەوە گۆڤارێكى دەركرد . ئەو گۆڤارەش لەلايەن عبد القادر بێگەوە بەرێوەدەبرا كە خەڵكى سلێمانى بوو . بەشى توركى‌يەكەى لەلايەن اسماعيل حقى بابان‌زادەو خاوەنى گۆڤارى اجتهاد دوكتۆر عبد الله جودت‌و ممدوح سليم ڤانلى‌و يوسف زيا بيتليسلى‌و كەمال فەوزى‌يەوە ، بەشى كوردى‌يەكەشى لەلايەن نجم الدين حسين كەركوكى‌و عبد الكريم سلێمانى‌يەيى‌و حمدى ميكيسلى‌يەوە ئامادە دەكرا. پاشان گۆڤارى رۆژى كورد بەرەسمى داخراو رێكخراوى هێڤى بەناوى (هەتاوى كورد)ەوە گۆڤارێكى ترى دەركرد .

بەدەست پێكردنى يەكەم جەنگى جيهانى لە ساڵى ۱۹۱٤دا ، بەرێوەبەران‌و لێپرسراوانى هێڤى بوون بەسەرباز لەبەرئەوە گۆڤارەكە بۆ ماوەيەك لەبلاوكردنەوە وەستا بەلام لەكاتى جەنگى جيهانيدا بەشێوەيەكى رێك‌وپێك كۆنگرەكانيان دەبەست . لەوكاتەدا سەيد عبد القادرو ئەو خوێندكارو كرێكارانەى لە ئەستەنبول بوون بەپارە يارمەتى رێكخراوەكەيان دەدا . لەدواى ئەوە رێكخراوى هێڤى گۆڤارى (ژين)ى دەركرد . ئەو گۆڤارەش پاشان بوو بەئۆرگانى تەشكيلاتى اجتماعية ، ئەو گرووپەى كە لە كورد تعالى جمعيتى جيابوبوونەوە .

لەو سەردەمەدا پياوێكى بەناوبانگ هەبوو ئەويش حاجى موساى سەرۆكى عەشيرەتى كۆرچيخان بوو كە يارمەتى‌يەكى زۆرى رێكخراوى هێڤى دەدا. حاجى موسا بەم ووتەيە ناوبانگى دەركردبوو : «ئەگەر لاوى كورد كوورەيەك دروست بكەن ئێمە ئامادەين ببين بە دارو خۆمان لەو كوورەيەدا بسوو تێنين» .

پەراوێزەكان

(۱) خليل خيالى ، خەڵكى قەزاى موتكى ى سەر بە پارێزگاى بيتليس بوو وەلە عەشيرەتى مۆدان بوو . زمان زانێكى شارەزا بوو . لەگەڵ زيا گوێكئالپ كە خەڵكى دياربەكر بوو ، لەسەر رێزمان‌و فەرهەنگى كوردى كارى كردبوو . زيا گوێكئالپ كاتێ كە لە ئەستەنبوڵ قوتابى بوو لەسەر بيروباوەرى كوردايەتى‌و پێشكەوتنخوازى لە قوتابخانە دەريان كردبوو ئەويش ناچار بوو بگەرێتەوە بۆ دياربەكرو ئەو نووسراوانەى كە تايبەت بوون بە زمان‌و فەرهەنگى كوردى‌يەوە لەگەڵ خۆى هێنانەوە .

كە لە ساڵى ۱۹۰۸دا لە سەلانيك كۆنگرەى لاوە توركەكان بەسترا ، زيا گوێكئالپ بە سيفەتى نوێنەرى دياربەكرەوە هاوبەشى لە كۆنگرەكە كرد بەلام ئەو بيرو باوەرەى لەكاتى قوتابيەتى‌دا هەبيو گۆراو هەڵگەرايەوە تەنانەت بوو بە لايەنگرێكى تۆرانى . ئەو نووسراوانەيشى كە هێنابوويەوە بۆ دياربەكر ، كاتێ خليل خيالى داواى لى‌كرد نەيدايى‌و سووتاندنى . بەلام پێش ئەوەى هەڵبگەرێتەوە چەند نووسينێكى بلاوكردبۆوە وەهەتا ئێستاش هەر ماوە وەكو كتێبى «لێكۆڵينەوەيەكى كۆمەلايەتى دەربارەى عەشيرەتە كوردەكان» و چەند ووتارێكى تر .

سعيدى نورسى لە يەكێك لە نووسينەكانيدا بەم جۆرە باسى خليل خيالى كردووە :

«خليل خيالى ئەفەندى ، يەكێكە لە دڵسۆزەكانى گەلەكەمان . ئەو دڵسۆزى‌يەى بە خزمەت كردن بە رێزمان‌و ئەدەبى كوردى‌يەوە بەجێ‌هێناوە . دانەرى سەرفو نەحوو ئەلفو بێ‌يە كە بناغەى زمانە . لە راستيدا گەلەكەمان پێويستى‌يەكى زۆرى بەو جۆرە مرۆڤانە هەيە لەبەر ئەوە ئەو زاتە جێگاى شانازى‌و رێز لێگرتنە ، ئومێدەوارم ئەوانەى كە دەيانەوێ خزمەتى زمانى كوردى بكەن لەسەر ئەو بناغەيە برۆن‌و ئەو بناغەيە پتەوتر بكەن» .

(۲) پرۆفيسۆر دكتۆر تاريق زافەر تونايا ، مامۆستايە لە زانكۆى ئەستەنبوڵ ، كۆلێجى ياسا . لەبابەت ياساو مێژووى نوێى توركياوە گەلێك نووسراوى هەيە .

(۳) شكرى بابان زادە لە رۆژنامەى (ترجمان) ى توركى نووسەرە . ئەو رۆژنامەيەش لە ئەستەنبوڵ دەردەچێ .

سەرچاوەكان :

1 Koɛgiri Haik Hareketı 1919 — 1921 Komal Yayinlari Ankara 1975

2 Kürdistan Tarihinde Dersim.Nuri Dersimi Halep 1952.